

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВЕДЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В КІНЦІ ХІХ – ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Сергій Довгань

УДК 728.1(1-22)(477.46)

У статті розглянуто конструктивні особливості будівництва стін, даху та стелі традиційного житла українців Середньої Наддніпрянщини в кінці ХІХ – другій половині ХХ ст., а саме: варіанти поєднання та використання таких традиційних будівельних матеріалів, як глина, дерево, солома, очерет під час зведення стін, накидання стелі та будівництва даху.

Ключові слова: житло, фундамент, стіна, дах, стеля, сволок, глина, дерево, солома, очерет.

The article deals with the design features of wall, roof and ceiling erection of a Ukrainian traditional abode of the Middle Naddniproshchyna in the late XIXth – the second half of the XXth centuries. Among them is a number of combinations of traditional building materials such as clay, wood, straw, cane in the course of wall, ceiling and roof erection.

Key words: housing foundation, wall, roof, ceiling, beam, clay, wood, straw, reeds.

Наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. на значній території України, що охоплює Середню Наддніпрянщину, характерним було будівництво без зведення фундаменту. Адже на той час він ще не став важливою конструктивною складовою в народному будівництві. Здебільшого це було пов'язано з техніками зведення стін, що були поширені в зазначеному регіоні, та важкодоступністю будівельних матеріалів, потрібних для його зведення.

У багатьох випадках за основу стіни будівлі слугував перший вінець, який ставили безпосередньо на ґрунт. Інколи його могли заглиблювати в землю на 15–20 см. Типовою не тільки для Наддніпрянщини, але й для значної частини України була назва «підвалина», «подвалина»¹. Саме таку назву вдалося зафіксувати в багатьох селах на досліджуваній нами території. Для підвалин зазвичай використовували дуб, акацію, просмолену сосну та інші тверді й стійкі до вологи породи дерев. Функції фундаменту, на який клали підвалини, часто могли виконувати дерев'яні колоди або пеньки, каміння. Їх розміщували в кутах або по всій довжині стін.

Для захисту підвалини від потрапляння вологи ззовні робили глиняну призьбу, що було своєрідним прототипом сучасного фундаменту. Адже функціональне призначення

такої призьби, як і фундаменту, – захистити стіни житла від просідання, потрапляння вологи та руйнування.

Дерев'яні підвалини з'єднували між собою по кутах за допомогою різних прийомів: «в цівку», «в лапу», «у замок простий», «риб'ячий хвіст», «канюки»².

На початку ХХ ст. збудувати житло на кам'яному фундаменті могли собі дозволити тільки заможні селяни. Фундамент робили з каменю (граніту, ракушняка, цегли), посаженого на в'язкий розчин глини, вапна та піску, по периметру майбутніх стін хати. Його висота здебільшого – 20–30 см над землею.

Будівництво житла з використанням фундаменту стає масовим явищем у 50–60-х роках ХХ ст. Цьому сприяв насамперед розвиток місцевого виробництва та добування будівельних матеріалів.

Водночас у будівництві починають використовувати цементно-піщаний розчин – бетон, який вирізняється кращою міцністю порівняно з попередніми матеріалами. Тому він став чи не єдиним матеріалом для зведення фундаменту в 70–90-х роках ХХ ст. Змінився і конструктивний підхід до самого зведення фундаменту. Для цього по всьому периметру майбутніх стін оселі (як зовнішніх, так і внутрішніх) обов'язково викопували рівчаки. Їхня глибина залежала від місцевих особливостей

ґрунту (пісок, чорнозем, глина) та розмірів житла. Ширина зазвичай збігалася із запланованою товщиною стін. У кутах рівчаки могли викопувати глибше. Потім їх заповнювали камінням різного розміру та рідким бетоном (цемент, пісок, зола тощо). А якщо виникала необхідність підняти фундамент над землею, то виставляли риштовки потрібної висоти і продовжували будівництво. Його могли зводити й без риштовок. Для цього майстри-каменярі використовували в'язкий цементно-піщаний розчин та каміння – зводили мур.

Однією з особливостей у народній сільській архітектурі Середньої Наддніпрянщини кінця ХІХ – ХХ ст. є наявність значної кількості конструктивних типів зведення стін, що різняться використанням будівельних матеріалів, їх поєднанням та способами укладання. Тривалий час (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) основними матеріалами для будівництва слугували дерево та глина, як окремо одне від одного, так і в поєднанні, утворюючи різні варіанти конструкцій стін.

На нашу думку, було б доречно виділити кілька основних типів конструкцій стін: з використанням дерев'яного каркаса: «в зруб», «в шули», «в сохи», «на стовпах з вальками», «на стовпах із саманом»; без використання дерев'яного каркаса – «глинобитні» («з вальків», «лепки», «ліпки», «топенки»), «глинолітні» («літки», «топанки»), «із саману»; з матеріалів промислового виробництва (цегла, ракушняк)³ тощо.

Конструктивний варіант будівництва стін «в зруб», поширений на сході Черкащини, південному сході Київщини та західній частині Полтавщини, представлений двома варіантами: стіни з деревини круглої форми («з кругляка») та стіни з прямокутних брусів («з тесаних»). Характерною ознакою першого варіанта є наявність виступів брусів по кутах стін, другого – наявність або відсутність виступів. Стіни з «кругляка» на кутах скріплювали способом «в цівку». Для другого варіанта використовували такі способи кріплення: «в лапу», «в простий замок», «в рибацький хвіст».

Для кращої міцності їх між собою з'єднували по всій довжині за допомогою дерев'яних кілочків з дуба. У деяких районах вони мають назву «тиблі». Їх довжина іноді дорівнювала діаметру двох брусів зрубу, що скріплювалися між собою⁴.

Обидва варіанти зрубу могли залишати не обмазаними глиною та не побіленими. Якщо виникала потреба в кращій термоізоляції з'єднань брусів, то глиною замазували тільки шви ззовні, а із середини мазали повністю всі стіни. Зрубні стіни також могли мазати ззовні. Характерною ознакою на Переяславщині було обмазування глиною лише тієї частини хати, де було житлове приміщення. Іншу частину будівлі, у якій часто тримали худобу, зберігали зерно, реманент, залишали не мазаною. Для того щоб краще трималася глина, як ззовні, так і із середини будівлі, стіни «риштували» («ширитували»). На стіни навкис чи навхрест набивали тоненькі дерев'яні рейки, тріски або лозу. Стіни «в зруб» вирізнялися своєю теплоізоляцією, але й високою собівартістю, що пов'язано з потребою значної кількості якісної деревини⁵.

Давні традиції на досліджуваній території має стовпова конструкція, яка поряд зі зрубною широко представлена в археологічних розкопках. У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вона переважає в лісостеповій зоні не лише України, але й Західної Європи. Стовпова конструкція існує в багатьох варіантах, які різняться кількістю наявної деревини і способом її поєднання з глиною. Кожний з варіантів відповідає певному періоду і району⁶.

Конструкція стін «на стовпах у закидку з брусів». Місцева назва такого конструктивного типу – «в шули», «в стовп»⁷. Перша трапляється в східній частині Середньої Наддніпрянщини (Київщина, Черкащина, Полтавщина). Особливістю такої конструкції є мінімальне використання глини: нею мажуть лише дерев'яну поверхню стін житла. Щоб глина краще трималася, стіни могли «риштувати». Такі стіни білили як поверх деревини без обмазки, так і поверх глиняної обмазки. Стіни сіней і тієї частини будівлі, де була роз-

міщена господарська частина, могли залишатися не обмазаними та не біленими⁸.

Стіни «в шули» зводили за таким принципом: по кутах, між вікнами та дверима вертикально закопували в землю або закріплювали в підвалинах дерев'яні стовпи каркаса («шули»), у кожному з яких з двох боків видобували пази. У них вкладали круглі або розпилені вздовж колоди, дошки, іноді — жердини. Таке заповнення стін називалося в багатьох випадках «закидкою»⁹. Відповідно, чим кращий і товстіший використовували матеріал, тим менше потрібно було глини для замазування всіх швів та щілин. У випадку із жердинами потрібно було обов'язково набити «ришитовку».

У деяких районах Черкаської області (Черкаський, Чигиринський, Чернобаївський, Золотоніський) існувала подібна техніка — «у вертикальний закид» («у вертикальну закидку»). Крім того, вживали ще назву «в сторч». Для цієї техніки зведення стін характерним було вертикальне розміщення дерев'яного заповнення¹⁰.

До будівельної техніки «в шули» подібна стовпова техніка «в сохи», що побутувала на всій території Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX — 50–60-х роках XX ст. Однією з особливостей «сошної» конструкції стін є наявність по кутах та по всій довжині майбутніх стін забитих або закопаних у землю дерев'яних стовпів на відстані 1–2 м один від одного. Між ними в пази горизонтально укладають колоте дерево або жердини («закидка», «дилі», «мурлатина»). Закидку часто обмотували соломою, змоченою в розчині рідкої глини. Щілини між закидкою заповнювали змішаною глиною з половиною та соломою. Якщо дерева було мало або воно було не якісне, то поверх кожного діля прокладали шар глини та сильно притискали наступним дилем. Глину, що виступала з-під дилів, розгладжували по всій площині стіни. Коли стіни підсихали, їх вирівнювали за допомогою в'язкого розчину глини та полови¹¹.

Нестача деревини для будівництва та низький матеріальний рівень життя селян призвів до певних змін у конструкції стін «в сохи».

Закидку замінили «глицями». Між сохами горизонтально закріплювали глиці на відстані 20–50 см одна від одної. Функції глиць виконували звичайні дерев'яні жердини. Їх обплітали вертикально лозою або пучками очерету. Далі, як і в попередньому варіанті, закидали з обох боків та замазували глиною. Такий варіант будівництва стін масово застосовували в східних та південних районах Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX — у першій половині XX ст.¹²

Для західних районів Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX — у першій половині XX ст. був типовим ще один варіант каркасної конструкції стін. У цьому конструктивному варіанті стін дерево потрібне тільки для стовпів каркаса — стіни «на стовпах з вальками». Простір між стовпами каркаса повністю заповнювали глиною — «вальками», покладеними навкіс, або навкісний ряд вальків перекладали горизонтальним. Вальки виготовляли шляхом скручування глини в циліндричні, приплюснуті з двох боків цеглини. Різновидом такого варіанта є стіни «на стовпах із саманом». Відмінність полягає в тому, що простір між «сохами» заповнюють «саманом». Саман — глиняні прямокутні цеглини розміром 20 см x 40 см¹³.

Інший конструктивний тип стін народного житла, що побутував на всій території Середньої Наддніпрянщини, а особливо в південних районах, у кінці XIX — першій половині XX ст., — стіни без використання дерев'яного каркаса, так звані безкаркасні стіни. Для їх спорудження використовували тільки глину в різних її пластичних станах (рідка, в'язка). Це подібні між собою конструктивні варіанти будівництва стін: «глинобитні» («з вальків», «лепки», «ліпки», «топенки»), «глинолітні» («литки», «топтанки»), «із саману»¹⁴.

Глинобитні стіни робили шляхом ліплення на землі або на фундаменті стіни із в'язкої глини. Їх зводили як за допомогою виставлення по периметру стін дощаної опалубки, так і без неї. Глинолітні стіни будували за допомогою дерев'яної опалубки, у яку заливали рідку глину, добре вимішану із соломою та половиною.

В обох випадках будівництво таких стін тривало по кілька тижнів, а то й місяців, адже глина мала просохнути для того, щоб продовжити процес зведення стіни. За один день прокладали у висоту лише 50–60 см. Після затвердіння стін опалубку піднімали і продовжували будівництво. Для кращої міцності в глинолітні стіни додавали очерет або солому, яку утрамбовували ногами. Товщина таких стін здебільшого була 35–45 см. Стіни «із саману» зводили за принципом цегляної кладки. Спочатку виготовляли саман із глини, давали йому просохнути і вже потім починали будівництво¹⁵.

Трапляються поодинокі випадки зведення стін із природного каменю. Таке житло могли собі дозволити лише заможні люди. Воно вирізнялося міцністю, проте було значно холоднішим за глиняне або дерев'яне житло.

Починаючи з 50–60-х років XX ст., на всій території Середньої Наддніпрянщини поширюється безкаркасна техніка зведення стін з матеріалів промислового виробництва — із цегли за допомогою цементно-піщаного розчину. Такий спосіб будівництва поєднувався з традиційними техніками. Наприклад, робили стіни із саману, а потім ззовні обкладали цеглою. Саме такий варіант став основним на значній території Центральної України в сільському будівництві другої половини XX ст. Поширенню такої техніки сприяла значна кількість, майже в кожному районі, заводів з виготовлення цегли. Крім того, стіни із цегли відзначаються своєю міцністю, а саманна кладка має хорошу теплоізоляцію. Цеглу почали використовувати і для обкладання старих хат, що також було поширеним явищем на всій території Середньої Наддніпрянщини¹⁶.

Типовою конструкцією даху для всієї території Середньої Наддніпрянщини, починаючи з кінця XIX — впродовж XX ст. й до сьогодні, залишається дах на кроквах. Одна кроква складається з двох дерев'яних жердин, скріплених з одного боку під гострим (рідше — прямим) кутом. Посередині їх ще з'єднують за допомогою коротшої жердини або рейки — «бантини». Вони утворюють основу

дерев'яного каркаса даху. Крокви розміщують по всій довжині хати на відстані 1–2 м одна від одної. Їхні розміри залежать від висоти даху та розмірів хати. Довжина однієї жердини крокви сягає 4,5 м. Крім того, висоту даху і висоту стін хати роблять у співвідношенні приблизно 1,5:1 або 2:1. Тобто при висоті стін 2 м дах може сягати 4 м. Високий дах служить довше, адже вода швидше стікає і менше затікає всередину покриття¹⁷.

Своїми кінцями крокви спираються на позовжні платви або на балки стелі і закріплюються дерев'яними кілками («тиблями») чи металевими цвяхами. Кутові крокви спираються на стіни в місці перехрещення позовжньої платви з поперечною або ж на випуск позовжньої. Угорі своїми вершинами вони з'єднуються з поперечною парою кроков.

Зміни в конструкції стелі (у другій половині XX ст.), зокрема перехід від конструкції стелі на сволюку до стелі на балках, привели до конструктивних змін у будівництві даху — крокви почали закріплювати у виступах поперечних балок стелі. Після зведення та закріплення кроков поверх них горизонтально в кілька рядів набивали «лати». Ними слугували довгі тонкі дерев'яні жердини, до яких кріпили той чи інший вид покриття: солому, очерет, рогіз, черепицю, шифер, бляху тощо. Відстань між латами залежала від виду та способу покриття. Для покриття черепицею відстань між рядками була найменшою, дорівнювала розмірам черепиці — 20–30 см. Для соломи, очерету та бляхи відстань збільшувалася — 30–45 см, а для шиферу вона дорівнювала 50–70 см¹⁸.

На території Середньої Наддніпрянщини, як і на всій території України, наприкінці XIX — у першій половині XX ст. типовим покриттям даху житла селян були житня солома та очерет¹⁹.

Майстри починали крити дах з нижньої частини — зі стріхи. До другого знизу ряду лат прив'язували солом'яними перевеслами товсті сніпки колоссям угору, які утворювали стріху. Щоб стріха була рівна, ці сніпки знизу обрубували. Усі наступні ряди аж до «гребеня»

вшивали сніпками колоссям донизу. Їх розміщували так, щоб кожен наступний ряд сніпків накривав значну частину попереднього. Такі сніпки для накриття даху називалися «куличками», або «куличками». Якщо сніпок ділили на дві рівні частини, то називали «паркою».

Після завершення перекриття даху переходили до влаштування гребеня. Робили його шляхом настилення впоперек або вздовж сніпків соломі. Для Середньої Наддніпрянщини характерним був високий гребінь, що виділявся з-поміж усієї конструкції даху. Зверху його прикладали дерев'яними ключицями, ключинами, дрючками. Це робили для того, щоб він довше зберігався та був міцніший²⁰. Очеретяний дах робили за таким самим принципом. Покриття черепицею, на відміну від солом'яного або очеретяного, не було поширеним явищем для території Середньої Наддніпрянщини.

Поява нових матеріалів промислового виробництва для покриття даху в першій половині ХХ ст. зумовила поступовий перехід від солом'яної та очеретяної покрівлі до сучасніших — із шиферу та бляхи. Вони набули поширення з 50–60-х років ХХ ст. І вже в 60–70-х роках ХХ ст. масове виробництво та використання шиферу в будівництві для покрівлі даху житла повністю витіснило такі традиційні покрівельні матеріали, як солома та очерет²¹. Відповідно це спричинило зміни в конструктивній формі даху та його розмірах — він став нижчий і тупіший. Виступи стріхи стали коротші — лише 10–35 см, тоді як у солом'яного даху стріха сягала 50–80 см. Поряд із традиційними чотирисхилими дахами на території Середньої Наддніпрянщини у другій половині ХХ ст. поширюється двохсхилий дах і дах різних форм (ламаний).

Після спорудження та накриття даху переходили до будівництва стелі. Найпоширенішим конструктивним типом укладання стелі в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. в народному житлі Середньої Наддніпрянщини можна вважати стелю, що розміщувалася на одному поздовжньому сволоку. Це була дерев'яна

балка з товстої (25–40 см у розрізі) та міцної деревини (дуб, акація тощо), яку розміщували на верхньому вінці стін або поверх «ощепин», покладених зверху по всьому периметру стін. Сволоки розміщували по довжині житлового приміщення. Часто його кінці могли виступати за межі стіни і виднілися ззовні. Далі поверх нього перпендикулярно укладали менші за розмірами балки — сволочки, колоте дерево, жердини, дошки. Із середини житла стелю також мазали глиною²². Для західних районів Середньої Наддніпрянщини характерна стеля з використанням звичайних необтесаних жердин²³.

На початку ХХ ст. з'являється ще один варіант облаштування стелі: дошки або жердини укладають із зазором 3–5 см одна від одної, а утворені щілини із середини хати забивають дерев'яними рейками або дошками.

У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. побутувала конструкція стелі на двох поздовжніх сволоках, поверх яких настиляли дерев'яні жердини, утрамбовані та замазані розчином глини із соломою. Із середини також замазували глиною²⁴.

У східних районах Середньої Наддніпрянщини трапляються стелі з двома перехрещеними сволоками. На поздовжньому розміщується поперечний сволок, а вже потім стеля. Низький матеріальний рівень українського селянина та проблеми з постачанням деревини для будівництва призвели до змін у традиційному конструктивному варіанті стелі житла селянина Середньої Наддніпрянщини. Сволоки як основу стелі замінюють тоншими балками — сволочками, які розміщуються поперек стелі хати. Наповнення стелі відповідає вищезгаданим варіантам. Такі сволочки в багатьох випадках не замазували. Згаданий конструктивний варіант стелі був перехідним від даху на сволоках до даху на звичайних балках. Балки розміщували поперек стелі хати на відстані 1–2 м один від одного²⁵. Почали з'являтися прийоми опори настилу на планки, які прибивали до нижньої частини балок. Це привело до зменшення виступу балок на по-

верхні стелі. Використання балок у будівництві стелі набуло поширення в 40–50-х роках ХХ ст. Їх появу спричинили зміни в розмірах житла (збільшення) та зміни в його плануванні. І вже в другій половині ХХ ст. цей прийом стає чи не єдиним конструктивним варіантом. Крім того, з 50–60-х років ХХ ст. під впливом різних професійних конструктивних прийомів виникає підбивна стеля, для якої використовували різноманітний будівельний матеріал заводського виробництва: дошки, фанеру, суху штукатурку, гіпсові профілі, розетки

тощо. Такий прийом дав змогу отримати ідеально гладеньку, а в деяких випадках рельєфну з різними орнаментами поверхню.

Отже, усі перераховані способи будівництва стін, даху та стелі житла значною мірою зумовлені наявністю того чи іншого будівельного матеріалу та матеріальними можливостями селянина. Усі ці зміни в будівництві були спрямовані насамперед на зменшення матеріальних затрат та зміцнення й надання естетичного вигляду оселі.

¹ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля: кінець ХІХ – ХХ ст. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1980. – С. 17.

² Там само. – С. 18.

³ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ). – Ф. 14-5, од. зб. 568, 37 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали з народного будівництва. Черкаська обл., села: Коломиці (Драбівський р-н), Ташлик, Куцівка (Смілянський р-н), Чубівка (Черкаський р-н), Ляшівка (Чорнобаївський р-н)).

⁴ НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 14-5, од. зб. 569, 31 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали до теми «Народне будівництво», Київська обл., села: Вінинці, Лецьки, Велика Каракуль Переяслав-Хмельницького р-ну).

⁵ Там само.

⁶ Косміна Т. В. Сільське житло Поділля... – С. 24.

⁷ НАФРФ ІМФЕ. – Ф. 14-5, од. зб. 579, 51 арк. (Гудченко З. С. Матеріали з народної архітектури: експедиції до Черкаської обл.).

⁸ Там само. – Од. зб. 569, 31 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали до теми «Народне будівництво», Київська обл., села: Вінинці, Лецьки, Велика Каракуль Переяслав-Хмельницького р-ну).

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Од. зб. 568, 37 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали з народного будівництва. Черкаська обл., села: Коломиці (Драбівський р-н), Ташлик, Куцівка (Смілянський р-н), Чубівка (Черкаський р-н), Ляшівка (Чорнобаївський р-н)).

¹¹ Там само. – Од. зб. 569, 31 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали до теми «Народне будівництво», Київська обл., села: Вінинці, Лецьки, Велика Каракуль Переяслав-Хмельницького р-ну).

¹² Там само.

¹³ Там само – Од. зб. 577, 19 арк. (Гудченко З. С. Експедиційні матеріали сс. Колодисте та Ятранівка Уманського р-ну Черкаської обл.).

¹⁴ Там само. – Од. зб. 569, 31 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали до теми «Народне будівництво», Київська обл., села: Вінинці, Лецьки, Велика Каракуль Переяслав-Хмельницького р-ну).

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Од. зб. 572, 20 арк, 151 фото (Фотоматеріали експедиції до Київської та Черкаської обл.).

¹⁷ Там само. – Од. зб. 569, 31 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали до теми «Народне будівництво», Київська обл., села: Вінинці, Лецьки, Велика Каракуль Переяслав-Хмельницького р-ну).

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Од. зб. 568, 37 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали з народного будівництва. Черкаська обл., села: Коломиці (Драбівський р-н), Ташлик, Куцівка (Смілянський р-н), Чубівка (Черкаський р-н), Ляшівка (Чорнобаївський р-н)).

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Од. зб. 569, 31 арк. (Довгань С. О. Експедиційні матеріали до теми «Народне будівництво», Київська обл., села: Вінинці, Лецьки, Велика Каракуль Переяслав-Хмельницького р-ну).

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – Од. зб. 578, 24 арк. (Гудченко З. С. Матеріали експедиції до Кіровоградської обл.: с. Красна Кам'янка, Попельнясте Олександрійського р-ну, с. Чечелівка Петрівського р-ну).

²⁵ Там само. – Од. зб. 579, 51 арк. (Гудченко З. С. Матеріали з народної архітектури: експедиції до Черкаської обл.).